

Aczél 100

Szinetár Miklós, mint nyulat a cylinderből, a minap előhúzott a kalapból egy interjúfilmet, amely Aczél Györggyel készült. Aczél száz éve született, tehát indokolt a majd harminc évvel ezelőtti film bemutatója. Élete egyik kezdeti pályavonzalma a színészet, a háború alatt hasznát vette képességeinek, mint mesélik, SS-tiszti egyenruhában mentett meg embereket Pesten. Érdekes kérdés, vajon Kádárhoz való viszonyában színészkedett-e. Ha így is tett kezdetben, a későbbiekben ezt biztosan nem gyakorolhatta, mivel életveszélybe sodorta volna magát, de különben is, belenőtt az ideológus és legfőképpen az eleven emberek sorsát rendező szerepébe. Ez egész embert kívánt, s vélhetően teljességgel „odatette” magát. Azonosult szerepével...

„Mint ismeretes – írja Marx József a vaskos Jancsó Miklós-monográfiában –, Aczél György 1957 áprilisában cserélte el a 23. Állami Építőipari Vállalat igazgatói székét, amit Rákosi börtönéből szabadulva kapott, 1954-ben. Börtönbe a Rajk-per sokadik vádlottjaként került, egy darabon Kádárral együtt raboskodott. Szabadulása után politikai szerepet nem tölthetett be, így került az építőiparba. Ezt követte a helyettes művelődésügyi miniszter posztja, s lett Benkei Valéria mellett, a miniszter első helyettese.” Ez a némileg eszement váltás, melyet nyilván csak és kizárólag a diktátor akarata indokolt, később is, mindvégig, hol látványosabban, hol takarásban, de valahol biztosan megmaradt benne. 40 évesen a sors forgandósága bizonyosan zsigereibe ívódott, s elkísérte élete végéig – Bécsben érte a halál, 74 évesen, 1991-ben, önkéntes száműzetésében.

A Szinetár készítette interjúfilmben a rendező szerint őszintének látszó megdöbbenéssel értesült az '56 utáni megtorlás méretéről, amelyről állítása alapján korábban nem tudott. Értelmiségit alakított Kádár mellett, amint a magyar szelle-

mi élet – a színháztól a könyvkiadáson át a filmig és tovább – korlátlan uraként ez kötelessége is volt. Hívó értelmiségi előadó volt (lehetett, vagy azt alakította), ebben a szerepben szemernyi sem kételkedhetett a kommunizmus majdani világméretű győzelmében, továbbá annak minden előnyében e földön, talán még a felhők fölött is... Ha megnézzük a róla készült fényképeket, óhatatlanul föltűnik az a bölcs öregemberi mosolya, különös bajusza alatt. S nem állom meg, hogy ne mondjak erről az arcdíszről néhány szót. A diktatúrák jellemzője a hasonulási, igazodási kényszer, mely megmutatkozik a formanyelvtől az öltözködésig szinte minden élethelyzetben. Sztálin alatt a közalkalmazottak – vasutasoktól a diplomatákig – egyenruhába öltöztek. Hofi Géza a rendszer vége felé utánozhatta Kádár hanghordozását, szófordulatait, mert ezek egy rituálé részét képezték. De amit a komikus nevetetése eszközének szánt, a pártállam apparátusa tömegesen használt! A nagy ember árnyékában élő pártvezetők számára kézenfekvő volt átvenni annak minél több külső tulajdonságát, a beszéd-től a magatartásig, viseletéig. A Kádár-korszak pártvezetői igyekeztek feltűnés nélküli viseletet és viselkedést választani, hiszen „szem előtt” éltek. Ők már nem kívánták külsőségekben is jelezni munkásszármazásukat, munkás-paraszt gyökereiket, mint ahogy a Rákosi-időkben az értelmiségi elődeiknek ez még kötelező volt. Akkoriban Szegeden is több egyetemi tanár télen Lenin-sapkában járt, nyakkendő nélkül, kigombolt, gyűrött ingben. Nem hordhattak gimnasztyorkát, mert nem gyártottak, de ahhoz hasonló inget viseltek, láthatóan elkoszolódva... E külső jegyek közé tartozott a munkásbajusz, amolyan jó, öreg szakai bajsza. A '70-es évekre már kiléptek ebből a szerepből, de Aczél, a nagy mókamester, mint a színészkedése kellékét, még használta, élete

végéig hordta. ('56 után még a nyílt utcán pofozták le a karhatalmisták, munkásőrök azt, aki Kosuth-szakállt hordott! És nem védte meg senki, nem is lett volna ajánlott! Szegeden egy tanárral esett meg.) Aczél előszeretettel hivatkozott kőműves szakmájára, egy városi legenda szerint azonban dührohamot kapott, amikor egy idős nő színpadi plakátot vitt be hozzá, amelyen az eredeti neve szerepelt – mert azt, amit használt, választotta. Sztálin nyomán ő is az acélt választotta mozgalmi viseletül, de evvel megvárta az '50-es évek közepét...

Pethő Tibor többszörösen utal Aczél segédszínészi végzettségére, amelyet nem felejtett el, hogyan is tehetne volna, hiszen ahol mindennapjait töltötte, „munkahelyén”, Kádár pártvezérkarában, ott akár egy elejtett szó, egy félmosoly elég lett volna a bukáshoz – miként minden vezérkarban. Ráadásul a szovjetek is érdeklődve figyelték tevékenységét, volt is valami anekdota rejtélyes és nem önkéntes moszkvai ideológiai „továbbképzéséről”, állítólag Szuszlov szorgalmazta ezt. A több hónapra nyúlt tanulmányút befejezését a híresztelések szerint végül már Kádár is sürgette... Pethő ír különféle személyes trükkjeiről, melyek egyike nagyobb színjáték volt, mint a másik. Kivitte bizalmas vendégét szobájából a folyosóra, közben jelezve: lehallgatják! Könnyen lehet, folyton váltogatta szerepeit, beszélgetőtársának őszinteséget mutatott, bizalmas barátságot, de valójában csak mímelte. Illyés egy megjegyzésében erre utalt: olyan jó előadást tartott, hogy maga is élvezte... Mi, a plebs itt alant annak örülhettünk (de őszintén és nagyon), hogy 1969-ben, két évre a Moszkva c. folyóirat közlése után, 23 Ft-ért magyarul is olvashattuk a Mester és Margaritát. A szovjeteknek (Brezsnyev kora!) ez sem tetszett, s a korabeli híresztelések szerint, mint mondták: a magyarok tették világhírűvé Bulgakovot! Annyi tény, hogy Oszip Mandelstam *Csillapíthatatlan szavak* c. gyönyörűséges kis verseskönyvecskéjének 1975-ben megjelent magyar kiadását szovjet turisták vitték több példányban szegedi könyvesboltból is – otthoni „visszafordításra”. Láttunk ilyet Bulgakov esetében is. A két óriás munkái magyarul megjelentek, miközben oroszul a tiltólistán szerepeltek. Ezt nem felejtették el Brezsnyev és utódai, Andropov, Csernyenko idején sem...

Találkoztam a '80-as években néhány feltétlen hívővel, közülük a világról tudatlanokat nem számítva, legtöbbszörük a Szovjetunióhoz való szenvedélyes ragaszkodás, értelemmel nehezen indokolható hitük jellemezte. Egyik legközelebbi barátom, tanárom szintén úgy magyarázta a rendszerben való hitét, amely független volt az '56 utáni megtorlásoktól, a sztálini szörnyűségektől, hogy ő mindezekről nem tudott. Valóban nem olvasott ilyen tárgyú föld alatti, illegális, akkori kifejezéssel élve szamizdat irodalmat, amit egyféle egészséges erkölcsi önvédelmével magyaráztam. Szerelmem korábbi (olykor most is gyakorolt) kurvaságáról nem veszek tudomást, cserébe hihetek hűségében... Aczél '68 után valóban nem börtönöztette be az MTA Filozófiai Intézetének vezetőit – kieszközölte száműzetésüket a szabadságba, „disszidálhattak”, ha kényszerűségből is. Aczél fura bohóckodásai közül való volt, hogy a '60-as, majd '70-es évek szilveszterein köszöntötte azt a váltakozó összetételű társaságot, amelynek Bibó István, Németh László, Keresztury Dezső, Déri Tibor, Vass Zoltán, Sinkovits Imre is tagja volt – Illyés Gyula leírása szerint ezt mintegy magánemberként tehetné. Ezek a szilveszteri találkozások természetesen nem lehettek afféle baráti csevej formájúak, hiszen a politikus kísérek nélkül is a hatalom embere volt, aki civil vendégként sem mondhatott mást, mint a pulpitusról. Illyés odavetve említi, hogy Németh Lászlót 1976-ban még beviszik a békési rendőrségre, Erdei Ferenc belügyminiszternek a városba látogatásakor, mintegy biztonsági okból. Erdei pedig Illyésék kétségbeesett telefonjára sem látogatta meg a köztisztelő író, éppen mert miniszter. Aczél is elmehetett a hazai irodalmi elit szilveszteri összejövetelére, akár kis tesztlátogatásra is. Különböző Kádár Jánosnak is szokása volt pártkongresszusok szünetében a hazai művészvilág krémjével fotózkodni... Illyés rövid, érintőleges leírásából úgy tűnik, szigorúan önfegyelmű, gyomorszorító csevegések lehettek ezek a találkozások, erős figyelmet követelők – legalábbis az ő részükről. Hogy Aczél mit érzett? Témaként a magyarság sorsa, a hazai közélet kérdései szerepeltek. El lehet képzelni, milyen felszabdultan s őszintén szólt erről Illyés, Németh, Sinkovits...

Az '56-ot követő megtorlás mértékének ismerethiánya Aczél részéről azért is rendkívül furcsa, mert Kádár maga mondja el valamelyik, az MSZMP Központi Bizottsága előtt tartott beszédében, hogy amikor jelentették neki, megtörtént a megfelelő számú „ellenforradalmár” kivégzése, pont annyi, amennyi kommunista életét veszítette a forradalom alatt, akkor ő „szólt az igazságügyi szerveknek”, és onnantól nem volt több halálos ítélet. Nem volt ez olyan nagy titok. Erről ne tudott volna közvetlen munkatársa? És még valami a politika és szilveszteri koccintás viszonyáról: olykor találkozott ott Bibó Istvánnal is, de azért eltúrta, mit eltúrta, nyilván parancsba adta a társadalombölcsele 1979-es halála után Knopp András és hű beosztottjai, fegyverhordozói számára, hogy azok, akik írtak a *Bibó-émlékkönyv*be – személyük, kapcsolataik kellő mélységű felderítése után – kellő súlyú szankciókban részesüljenek. A politikai másként gondolkodók (a korszak emblematiszava!) szellemi produktumait tette rendőrségi ügyé, mai szóval: kriminalizálta. Ez pedig már a Kádár-éra utolsó évtizedének nyitányaként történt, s hogy mégsem lett belőle sem nemzetközi botrány, sem akkora példastatuálás idehaza, mint a nagy karmester tervezhette, azt már a szovjetek bölcse vezetőinek heveny változása, nevezetesen Gorbacsov felbukkanása befolyásolta, ellopva a show-t... A világ már nem Budapestre figyelt, legföljebb a szerveződő ellenzékre. A Tiszatáj-ügyben mindmáig homályos Aczél szerepe, ideszámítva azt a momentumot is, miszerint ő rakatta Kádár elé a folyóirat inkriminált számának verseit. De vajon neki ki hívta föl a figyelmét, és mivel? Akkoriban hírek terjengtek a lap betiltásának az okául bizonyos Pozsgay-dolgozatról – Aczél köztudottan érzékeny volt Pozsgay tevékenységére. És még mi minden rejtőzhet a hajdan teljhatalmú kultúrpolitikus álarca mögött... Pethő említi, de talán Révész Sándor könyvében is szerepel, hogy Aczél 1983-ban, a *Mozgó Világ* lerombolása után így fogadta a főszerkesztőt: „Kulin elvtárs, hát hallom, mi történt, látja, nem voltam itt!” Micsoda ördögi bohóckodás, leplezetlen képmutatás, hatalom és ellenség (ellenzék) kijátszása, legalábbis annak kísérlete. Ettől persze még nem tett semmit a folyóiratért!

Kádár János 1988-as hatalomfosztása után egy alkalommal Aczél ismeretlen célból a sze-

gedi pártiskolán járt, mi, akik akkor ott voltunk, megdöbbenünk azon, hogy kávébarna színű, boltieladó-köpenyben jelent meg. Érdemben nem mondott semmit, de ami szokatlan volt, a szöveg után azonnal lejött az előadói asztal elöl, és szó nélkül elhagyta a termet. Valaki kérdezni próbálta már a folyosón, de meg sem állt, sietett tovább, a személyét biztosító őrt követve. Egyesek szerint mintha legyintett volna a kérdező felé, aki arról tudakolta, mi lesz most... Később azt mesélték, bécsi belvárosi lakása erkélyéről nézett olykor órákon át keletre, vagy mint Metternich nevezte a Bécsből hazánk felé vezető főutat: ahol kezdődik Ázsia...

Külön fejezetet érdemelne, és föltétlen elismerést, Aczél politikai érzéke, amilyenvel nem rendelkeztek vezetőtársai. Nevezetesen az egyedüli lehetett, talán még Németh Miklós volna idesorolható, aki sejtette, tudta a kertek alatt érkező rendszerváltozást. Vélhetőn bohóckodásai mélyén ez az indok húzódtott, meg akarta nyerni a holnapot is, átmenteni magát a jövőbe. A kérelmetlenül közelítő változást érezte. Nyilvánvaló lehetett számára vezetőtársai ismeretéből, s ez már nem volt megérezés, miszerint Kádár és közvetlen alattvalói, az 1986-ban még kőkeményen „ellenforradalmat” vállaló Berecz János már nem lehet a *Mozgó Világ* (Illyés szava) embere. Magyarország új útra tért! Az ellenzéki értelmiségen kívül nem látott mást övéi közül, akivel összefogni lehet. Magára maradt, idegen lett Kádár politikai elitjében, a följjövő ellenzéki oldal pedig nem akart vele párbeszédet folytatni, amit Kis János, Eörsi István többször is megüzent neki. A kényszerű változás kinkeservesen lett világossá számára, éppen a *Mozgó* betiltása idején, 1983-ban. Vajon a kétségbeesés jele volt 1986-ban Illyés korszakos versének – Egy mondat a zsarnokságról – első hivatalos megjelentetése, másfelől még ugyanabban az évben a keményvonalasoknak tett engedmény a Tiszatáj-ügy kirobbantásával? Egy lépés előre, egy hátra? Tudhatta, már minden mindegy, Kádár önként nem mond le, a rendszer összeomlik – jön a forradalom. Az számára, akár személyesen is, a halál, így szószékeik nagy álma, a „létező szocializmusnak” a nyomában a kommunizmus közelítésének is besötétedett. Korlátlan hatalma embereken, szellemi folyamatok befolyásolása, a diktatúra fenntar-

tása lehetetlenné vált – egy korszak véget ért. A vidéki Tiszatáj még összetörhető volt, de ez már mit sem változtatott a rendszer drámáján. Mind ezt tudhatta. Különös lelki állapotban lehetett, a nagy irányító kiesett karszékéből.

Minden igazi diktatúra (mert amint a demokráciának, azonképpen a diktatúrának is fokozatai vannak) kínosan ügyel a látszatra. Az évek múlásával egyre kevésbé fontos, mi történik a valóságban, a látszat nyomul minden elé. Mit írnak az újságok, mi hangzik el a nyilvánosság előtt, milyen ügyek, témák, ünnepi események uralják a hivatalos közéletet – mind jóval fontosabb, mint az a nyomorult valóság. Az újságcikk, a vers ki nyomtatása, a tévéműsor fölött van hatalmunk – a veszteséges ipari termelés fölött nincs! A fővárosban bemutatott szindarab sokszorosan látványosabb, mint a vidéki lakáshelyzet, a periférián folyó iskolai oktatás, a kisvárosi kórházzal nem is szólva. Majd nem írják meg a lapok, és nem lesz belőle botrány. Aczél és parancsvégrehajtói uralták a médianyilvánosságot, ezért ha ott valaki megszegte a táncrendet, „közléspolitikai hibát” vétett, jaj neki! Teljesen közömbös, hogy a lapszerkesztők meggyőződéses bolsevikok voltak (Tiszatáj), vagy kacérkodtak az ellenzékkel (Új Forrás). Látszat uralta azt a művilágot, a '80-as évek közepére már csak ez maradt nekik. Ezért fölértékelődött a fővárosi „kultúra”, és ami ebbe a művi nyilvánosságba tartozott. Innen nézve a Tiszatáj megsértette az elvárást, amely valójában már csak a látszatot őrizte – beáldozták. Kádár utolsó éveiben, '85 után, már csak a kiüresedett mundért védte, s ebben Aczélnek főszerep jutott. De a „színi király” minden bizonnyal fölismerte valóságpótló díszleteit. Berecz még hihetett a túlélésben, ezért is keménykedett, fenyegetőzött az Írószövetség Kádár-kori utolsó közgyűlésén, és '86-ban, '56 évfordulóján – Aczél már érezte és tudta is a bukásukat.

Bizonyosan élvezte uralkodását, amely számára évtizedekre megadatott. Kulturális életünk

„pápája” volt, sokáig gyakorolhatta hatalmát korlátok nélkül. Ilyen helyzetből véglegesen, a vizsgatérés reménye nélkül kilökötté válni – maga a kénköves pokol. Áldozataitól nem várhatott megértést, 1988 májusában, a rendkívüli pártértekezleten, ahol Grószék átvették a hatalmat Kádártól, őt egyszerűen kihagyták a körből. Nyugdíjazták, addigi főnöke nem tudott segíteni, Kádár is osztozott sorsában, kinek elméje is mind jobban elborult. Grósz Károlynak és csapatának Aczél iránti érzéseit jelzi, hogy a letaszítottak első sorába került, bár börtön nem fenyegette. Könnyen lehet: ilyen ítélettől félt. Más, a társadalomtudományban uralkodó társai hasonlóképpen tartottak a megtorlástól – többen halálukig. Az a kávébarna boltieladó-köpeny, amelyet szegedi látogatásakor viselt, talán addigi nagyságát próbálta kicsinyíteni, ki tudja. Talán ő maga is szégyellte egyik-másik élettörténetét. Aki uralkodik embertársain, az tapos rajtuk, megtöri gerincüket, még ha elővigyázatosan előre hajolnak is előtte. Unásig ismételt szövegeik szerint végül is valami nagyot akartak Kádárral, de véres kézzel kezdtek bele, börtöneik sokáig tömve voltak, s még ha állításuk szerint nem is tudtak erről, a szörnyszolgáik ontotta vér visszahullott rájuk. Nagy Imre kátránypapírba csavart teteme, arccal a föld felé temetve, először a pesti Kisfogház kövei alá, hadd tapossanak rajtuk az elítéltek is, megismételte Rajk árokparti elkaparását. Vajon hányan jutottak még ilyen sorsra?! A sok ezer, örök hallgatási paranccsal elengedett lágerlakó, deportált, megtört életű ember szenvedése – némaságában is rájuk vallott. És lehetett szavakkal is gyilkolni, mint ahogy azt színészekkel, írókkal, művészekkel tették, s ebben már Aczél volt a főinkvizítor, ki pontosan tudta és féltékenyen védte szerepét. Kádár megvallotta rettenetes önvádját a már Grósz uralta Központi Bizottság előtt, egyetlen beismerő beszédében, félig-meddig önkívületben, leváltása után. Aczél ezt nem tette meg.